

тайського і європейсько-китайського, 10 видів (4,3%) – неясного походження. Отже, основу фауни птахів Канівського заповідника становлять європейські і транс-палеарктичні види.

З екологічних угруповань (за роботами В.П. Беліка (1992, 1994) зі змінами та доповненнями І.В. Скільського) основу фауни птахів складають лімнофіли – 110 видів (47,4%) та дендрофіли – 87 (37,5%). Кількість склерофілів (18 – 7,8%) та кампофілів (16 – 6,9%) є невеликою. З гідрофілів відмічений лише один вид (0,4%).

102 (44,0%) представники орнітофауни заповідника збирають їжу на землі, 54 (23,3%) – на воді, 20 (8,6%) – у кронах дерев, 17 (7,3%) – у чагарниках, по 9 (3,9%) – у повітрі та на стовбурах дерев, 8 (3,4%) – у кронах дерев і на чагарниках, 7 (3,0%) – на землі і в кронах дерев, 4 (1,7%) – на воді і на землі, 2 (0,9%) – на землі і в чагарниках.

За способом гніздування 24 (25,0%) види сучасної гніздової орнітофауни відносяться до наземногніздових, 20 (20,8%) – до стовбурно-чагарникових, по 18

(18,8%) – до дуплогнізників і кронників, 8 (8,3%) – синантропні види, які гніздяться на садибі заповідника, 4 (4,2%) – підвісногніздові, 3 (3,1%) – нірники, 1 вид (1,0%) гніздяться на заламах рослинності.

Література

- Белік В.П. (1992): Биотопическое распределение и экологическая классификация животных. - Чтения памяти проф. В.В. Станчинского. Смоленск. 13-16.
- Белік В.П. (1994): Орнітофауна степного Подонья: современное состояние. - Кавказский орнитол. вестник. Ставрополь. 6 : 3-25.
- Горошко О.А., Грищенко В.Н., Згерская Л.П., Лопарев С.А., Петриченко Л.Ф., Ружиленко Н.С., Смогоржевский Л.А., Цвельх А.Н. (1989): Позвоночные животные Каневского заповедника. - Флора и фауна заповедников СССР. М. 1-42.
- Грищенко В.М., Лопарев С.О., Гаврилук М.Н., Яблоновська-Грищенко С.Д. (1998): Птахи Червоної книги України у Канівському заповіднику та його околицях. - Запов. справа в Україні. 4 (1): 70-74.
- Степанян Л.С. (1990): Конспект орнитологической фауны СССР. М.: Наука. 1-728.
- Фесенко Г.В., Бокотей А.А. (2002): Птахи фауни України (польовий визначник). Київ. 1-411.

ЗМІНИ В ОРНІТОФАУНІ КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА ЗА ПЕРІОД ЙОГО ІСНУВАННЯ

В.М. Грищенко

Канівський природний заповідник

Канівський заповідник був створений у 1923 р. на території, що зазнала значного антропогенного впливу. Протягом тривалого часу проводилося інтенсивне вирубування лісів та розорювання земель, що викликало посилену ерозію. На момент створення заповідника природні комплекси нагадували район стихійного лиха (Чорний, Продченко, 1993). Це наклало істотний відбиток на фауну та населення птахів.

М.В. Шарлемань (1933), який разом з колегами проводив перші дослідження фауни на території новоствореного заповідника та в його околицях у 1926 і 1931 рр., відмічав бідність орнітофауни його нагірної частини. Значну площу тут займав молодий грабовий ліс віком до 30 років. Через нестачу дупел було дуже мало птахів-дуплогнізників, не гніздився в заповіднику крук (*Corvus corax*). У лісі переважали види, пов'язані з кронами дерев та чагарниками на вирубках і галявинах. На схилах ярів взагалі гніздилися птахи відкритих просторів – золотиста бджолоїдка (*Merops apiaster*), звичайна кам'янка (*Oenanthe oenanthe*), польовий горобець (*Passer montanus*). З часом ситуація поступово змінилася, зараз дуплогнізники становлять майже 20% гніздової орнітофауни заповідника.

Значних змін фауна і населення птахів району Канівського заповідника зазнали після введення в дію Канівської ГЕС (перший агрегат був запущений у 1972 р., на проектну потужність станція вишла в 1975 р.). Заплава і частина борової тераси вище греблі були за-

топлені, включаючи о. Заріччя, який раніше входив до складу заповідника. Оскільки ГЕС працює в піковому режимі, у нижньому б'єфі виникли значні коливання рівня води. Більше всього від них постраждали птахи, які гніздяться у прибережній смугі. Багато гнізд качок, крячків, мартинів, куликів гинули через затоплення. На піщаній косі о. Круглик були дві великі колонії, у яких гніздилися річковий (*Sterna hirundo*) і малий (*S. albifrons*) крячки та звичайний мартин (*Larus ridibundus*). Але з 1973 р. ці птахи перестали тут гніздитися. Їх колонії на значному протязі нижче греблі ГЕС зникли зовсім і з'явилися на ділянках, що не зазнавали затоплення – бетонному хвилерізі біля шлюзу і острівцях біля узбережжя водосховища.

За даними "Літопису природи", у 1971 р. в затопленому вербовому лісі на о. Круглик утворилася колонія сірої чаплі (*Ardea cinerea*) і квака (*Nycticorax nycticorax*). Чисельність її швидко зростала. У 1975 р. тут налічувалось близько 50 гнізд сірої чаплі і близько 10 гнізд квака, у 1979 р., відповідно, – 90 і 20. У другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. чисельність сірої чаплі коливалась у межах 100–200 пар. Зараз вона вже досягла 400 пар. Квак же перестав гніздитися зовсім. У 1988 р. у колонії було всього 2 гнізда, з початку 1990-х рр. їх не знаходили зовсім.

Перший повний список орнітофауни Канівського заповідника та його околиць був опублікований Л.О. Смогоржевським (1952), який проводив дослідження

у 1947–1950 рр. Він налічував 231 вид. До анованого списку птахів Канівського заповідника (Горошко и др., 1989) було включено 224 види. На даний час орнітофауна заповідника нараховує 232 види.

За час існування Канівського заповідника орнітофауна зазнала суттєвих змін. Деякі види, передусім рідкісні пролітні та залітні, з'явилися в списку завдяки ретельному багаторічному вивченню птахів. Це зміїд (*Circaetus gallicus*), осоїд (*Pernis apivorus*), золотиста сивка (*Pluvialis apricaria*), крем'яшник (*Arenaria interpres*), трипаллий мартин (*Rissa tridactyla*), рогатий жайворонок (*Eremophila alpestris*), в'юрок (*Fringilla montifringilla*), шедрик (*Serinus serinus*), просянка (*Emberiza calandra*) та ін.

Цілий ряд видів почав гніздитися або регулярно зустрічатися в районі заповідника за рахунок розселення і росту чисельності. У деяких видів змінився статус перебування, вони почали гніздитися в заповіднику.

Великий баклан (*Phalacrocorax carbo*). Раніше відмічався лише як залітний вид. У 1999 р. 11 пар загіздилися в колонії чапель на о. Круглик (Грищенко, 1999). Чисельність швидко зростає. У 2002 р. гніздилося вже 39 пар. У післягніздовий період до 300–400 птахів ночують на о. Круглик неподалік від колонії.

Велика біла чапля (*Egretta alba*). Л.О. Смогоржевський (1952) не наводить цей вид у списку орнітофауни взагалі. У 1962–1975 рр. біля Канева спостерігали вже до 8–15 великих білих чапель (Смогоржевський, 1979). За даними “Літопису природи” Канівського заповідника, у 1970-х рр. щороку відмічалось по 3–8 особин. Зараз це масовий вид на островах заповідника з липня до жовтня. Чисельність в останні роки помітно зросла (Грищенко, 2001). Скупчення великих білих чапель можуть досягати 100–200 особин.

Лебідь-шипун (*Cygnus olor*). За даними Л.О. Смогоржевського (1952), цей птах був лише рідкісним залітним видом. Завдяки росту чисельності зараз він регулярно зустрічається на прольоті, почав гніздитися в околицях заповідника – виводки відмічалися на Канівському водосховищі біля Зміїних островів.

Шилохвіст (*Anas acuta*). Л.О. Смогоржевський (1952) на гніздуванні не виявив. Пізніше реєструвалися випадки гніздування на о. Круглик (Горошко и др., 1989).

Мородунка (*Xenus cinereus*). До Великої Вітчизняної війни здобувалась на осінньому прольоті О.Б. Кістяківським. Після війни не відмічалась (Смогоржевський, 1952). У 1980–1990-х рр. поодинокі пари неодноразово гніздилися в околицях заповідника – на острівці біля с. Келеберда та на хвилерізі біля Канівської ГЕС.

Вальдшнеп (*Scolopax rusticola*). Л.О. Смогоржевський (1952) передбачав можливість знахідки на гніздуванні. У 1980 р. гніздо вальдшнепа було виявлене у нагірній частині заповідника в Комашиному яру (Горошко и др., 1989). Відомі знахідки також в околицях заповідника (Гаврилюк, 1992).

Жовтоногий мартин (*Larus cachinnans*). Цей вид почав розселятися вгору по Дніпру після створення

каскаду водосховищ. Біля Канева перша колонія з 10 пар була знайдена у 1983 р. на піщаному острові біля Канівської ГЕС (Клестов, Фесенко, 1990). У 1990 р. дві пари жовтоногих мартинів загіздилися на Зміїних островах Канівського заповідника. Невелика колонія проіснувала тут до 1992 р. У 1991 р. з'явилася колонія жовтоногих мартинів з 13 пар на бетонному хвилерізі біля Канівської ГЕС (Гаврилюк, Грищенко, 1996). Чисельність її стрімко зростала. У 2003 р. тут гніздилося вже 437 пар. Зараз жовтоногий мартин – масовий вид на Дніпрі в районі заповідника.

Чорноголовий реготун (*L. ichthyaetus*). Рідкісний залітний вид, вперше відмічений О.М. Цвєлихом у 1988 р. на Зміїних островах (Клестов, Фесенко, 1990). В останні роки зальоти стали частішими. Це також пов'язано з розселенням виду на північ. У 1993 р. колонія з 10 пар знайдена у Сульській затоці на Кременчуцькому водосховищі (Клестов, 1993).

Каспійський крячок (*Hydroprogne caspia*). Рідкісний пролітний вид. Л.О. Смогоржевським (1952) не відмічався. Протягом останніх десятиліть поодинокі особини і невеликі групи птахів регулярно зустрічаються під час осіннього перельоту, зрідка влітку.

Садова горлиця (*Streptopelia decaocto*). За даними “Літопису природи”, вперше загіздилася на садибі заповідника у 1971 р. У 1972 р. тут гніздилися вже 3 пари. У 1976–1978 і 1981–1984 рр. садова горлиця неодноразово пробувала гніздитися на садибі заповідника, але птахи швидко знищувались великим яструбом (*Accipiter gentilis*) і сірою совою (*Strix aluco*) (Смогоржевський, Смогоржевська, 1981; Горошко и др., 1989). В останні роки чисельність скоротилась і на прилеглій до заповідника території.

Чорний серпокрилець (*Apus apus*). Раніше над територією заповідника спостерігалися лише птахи, що ловили здобич у повітрі (Горошко и др., 1989). Вони залітали сюди з Канева. У 2003 р. кілька пар загіздилися під дахом 4-поверхового гуртожитку на садибі заповідника.

Жовтоголова плиска (*Motacilla citreola*). З 1998 р. 1–2 пари гніздяться у заплаві Росі біля с. Хутір-Хмільна неподалік від заповідника. На його території поки що не відмічалася.

Звичайна берестянка (*Hippolais icterina*). Л.О. Смогоржевським (1952) на гніздуванні в заповіднику не виявлена. Зараз це гніздовий вид нагірної частини.

Білошия мухоловка (*Ficedula albicollis*). Раніше зустрічалася тільки під час міграцій (Смогоржевський, 1952). Зараз це звичайний гніздовий вид заповідника.

Чорноголовий чекан (*Saxicola torquata*). Л.О. Смогоржевським (1952) не відмічався. У 1980–1990-х рр. зрідка гніздився в околицях заповідника. У 1987 р. пара виявлена на Зміїних островах (Горошко и др., 1989).

Чорна горихвістка (*Phoenicopterus ochruros*). Вперше співаючий самець спостерігався О.Б. Кістяківським у другій половині червня 1948 р. (Смогоржевський, 1952). Зараз це звичайний гніздовий птах у навколишніх населених пунктах, поодинокі пари гніздяться на садибі заповідника.

Дрізд-омелюх (*Turdus viscivorus*). Л.О. Смогоржевський (1952) відмічав лише на прольоті. Пізніше був виявлений у кількох місцях на гніздуванні (Горошко і др., 1989). Регулярно зустрічається в невеликій кількості під час зимівлі.

Чорна синиця (*Parus ater*). Л.О. Смогоржевський (1952) цей вид взагалі не відмічав, пізніше чорна синиця реєструвалася під час осінньо-зимових міграцій (Горошко і др., 1989). В останні роки, за даними М.Н. Гаврилюка (особ. повід.), вона неодноразово зустрічалася і в літній час в районі ур. Топило. 23.04.2003 р. на межі грабняка і соснового лісу біля ур. Топило спостерігалася чорна синиця, яка збирала на землі матеріал для гнізда. Відмічений також спів самця. Все це свідчить про гніздування виду в заповіднику.

Болотяна гаїчка (*Parus palustris*). На гніздуванні Л.О. Смогоржевським (1952) не виявлена. Зараз це звичайний осілий птах заповідника.

Вусата синиця (*Panurus biarmicus*). Л.О. Смогоржевським (1952) не відмічалась. Зараз зустрічається в невеликій кількості на островах заповідника в усі пори року.

За період існування заповідника два види птахів перестали зустрічатися зовсім.

Пугач (*Bubo bubo*). До 1974 р. гніздився в ярах нагірної частини заповідника. Після цього достовірних даних про зустрічі пугача в заповіднику не було.

Хатній сич (*Athene noctua*). У 1970-х рр. 1–2 пари гніздилися на садибі заповідника, згодом вид був витіснений сірою совою (Горошко і др., 1989).

Практично зник також лежень (*Burhinus oedicnemus*), колись звичайний вид островів Дніпра. Гнізд його не знаходили з кінця 1970-х рр., а в останні роки дуже рідко зустрічаються і самі птахи. Перестали гніздитися в районі заповідника квак, нерозень (*Anas strepera*), чирок-свистунець (*A. crecca*), білоока чернь (*Aythya nyroca*), поручайник (*Tringa stagnatilis*), чорнолобий сорокопуд (*Lanius minor*), садова вівсянка (*Emberiza hor-*

tulana). Скоротилася чисельність сірої куріпки (*Perdix perdix*), кулика-сороки (*Haematopus ostralegus*), дупеля (*Gallinago media*), сиворакші (*Coracias garrulus*), чубатого жайворонка (*Galerida cristata*), рябогрудої кропив'янки (*Sylvia nisoria*), звичайної горихвістки (*Phoenicurus phoenicurus*) та деяких інших видів.

Література

- Гаврилюк М.Н. (1992): Знахідка гнізда слукви у Канівському Придніпров'ї. - Беркут. 1: 64.
- Гаврилюк М.Н., Грищенко В.М. (1996): До екології жовтоногого мартина у Канівському Придніпров'ї. - Мат-ли II конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 29-34.
- Горошко О.А., Грищенко В.Н., Згерская Л.П., Лопарев С.А., Петриченко Л.Ф., Ружиленко Н.С., Смогоржевський Л.А., Цвельх А.Н. (1989): Позвоночные животные Каневского заповедника. - Флора и фауна заповедников СССР. М. 1-42.
- Грищенко В.М. (1999): Гніздування великого баклана в Канівському заповіднику. - Запов. справа в Україні. 5 (2): 39-40.
- Грищенко В.М. (2001): Міграції білих чапель у районі Канівського заповідника. - Запов. справа в Україні. 7 (2): 29-31.
- Клестов Н.Л. (1993): О гнездовании черноголового хохотуна (*Larus ichthyaeetus*) на Кременчугском водохранилище. - Вестн. зоол. 5: 56.
- Клестов Н.Л., Фесенко Г.В. (1990): Чайковые птицы водохранилищ Днепровского каскада. (Препр. АН УССР: Ин-т зоологии; 90.3). Киев. 1-50.
- Смогоржевський Л.А. (1952): Орнитофауна Каневского биогеографического заповедника и его окрестностей. - Тр. Канівського біогеогр. зап-ка. 9: 101-187.
- Смогоржевський Л.О. (1979): Фауна України. Птахи. Київ: Наукова думка. 5 (1): 1-188.
- Смогоржевський Л.О., Смогоржевська Л.І. (1981): Взаємовідношення птахів синантропного і лісового комплексів. - Вісник Київського ун-ту. Біологія. 23: 74-75.
- Чорний М.Г., Продченко А.Л. (1993): Історичні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні (Мат-ли конфер., вересень 1993 р., м. Канів). Канів. 23-28.
- Шарлемань М. (1933): Матеріали до орнітології Державного лісостепового заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць. - Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. 2 (6): 93-108.

НОВІ ДАНІ ПРО РІДКІСНИХ ТА ЗАЛІТНИХ ПТАХІВ КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

В.М. Грищенко, С.О. Лопарев, М.Н. Гаврилюк, Є.Д. Яблоновська-Грищенко
Канівський природний заповідник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
Черкаський університет ім. Богдана Хмельницького

У даній роботі узагальнена інформація, зібрана за період з осені 1998 р. до липня 2003 р. на території Канівського заповідника та в його околицях після виходу попередньої статті (Грищенко та ін., 1998).

Чорношия гагара (*Gavia arctica*). 22.06.1999 р. один птах спостерігався на Дніпрі біля садиби заповідника (Матус, 2002).

Червоноший норець (*Podiceps auritus*). 25.05.2001 р. один птах спостерігався на лиманному господарстві біля Зміїних островів.

Рожевий пелікан (*Pelecanus onocrotalus*). 26.07.2003 р. дорослий птах тримався у зграї мартинів і кричків на косі біля о. Собачого. Пізніше він полетів вниз по течії Дніпра через о. Круглик.

Чорний лелека (*Ciconia nigra*). В невеликій кількості практично щороку зустрічається під час осінньої міграції, значно рідше – весною та влітку. 21.09.1998 р. один птах відмічений над Дніпром біля заповідника. 24–25.07.1999 р. – чорний лелека кілька разів спостерігався на островах Круглик і Шелестів. 29.07.2000